

ADALÉKOK NÉHÁNY TÁJSZAVUNK ÉLETRAJZÁHOZ

D. BARTHA KATALIN

1. Azt a közismert tényt, hogy a nyelv három meghatározója, a szókincs, a nyelvtani rendszer és a hangrendszer közül a változékonyság legnagyobb mértékben a szókincsekre jellemző, BÁRCZI GÉZA így fogalmazza meg: „... a szókincs a nyelv legkevésbé állandó része, minthogy nemcsak belső, önmagában megfejtethető módosulásoknak, de főleg idegen hatásokon alapuló változásoknak legjobban ki van téve”. (A magyar szókincs eredete 3.) Természetes, hogy a szókincs egészének bármilyen jellegű és mértékű módosulása, alkotó elemeinek, a szóegyedeknek a változásaiból ered, e változások milyenségével és mennyiségével függ össze. Gyarapodása új belső keletkezésű vagy jövevényszavakkal, veszteségei régi szavaink elavulásával nemcsak mennyiségi, hanem minőségi módosulásokat is eredményeznek. Különösen nyelvjárási szinten élő szavaink, vagyis a tájszavak újabban felgyorsult tömeges elavulása jelent pótolhatatlan veszteséget minden olyan esetben, amikor ismeretlen, soha sehol nem rögzített, a mai nyelvjárást beszélők előtt sem ismeretes egyedei tűnnek el nyomtalanul. Tájszavaink ma még élő csoportjának jelentős része is ismeretlen számunkra, s ha ezek kihalnak, visszaidézhetetlenül eltűnnek velük eredetük, alakulásuk titkai, s még sok olyan tanulság, amelynek elvesztése a nyelvtudományt érintő (hangalaki, morffematikai, szemantikai stb.) kérdéseken kívül más rokon tudományágak (pl. történelem, néprajz stb.) számára is jelentős ismeretszerzés lehetőségét ítéli pusztulásra.

2. Ezeken a tényeken, végleges megoldásként, eddigi értékes szógyűjtéseink regionális és egyetemes tájszótáraink sem segíthetnek. Jelentőségük ugyan, egy régebbi állapot megőrzése terén óriási, hiszen megmentették az elavulásra ítélt tájszavaknak kisebb-nagyobb töredékét, a teljes szókészlet összegyűjtése, írásban történő megörökítése azonban, bármelyik nyelvjárásban, megoldhatatlan feladat.

Ez a szerény dolgozat nem azzal a szándékkal készült, hogy olyan eredménnyel vegyen részt a tájszavakat mentő munkálatokban, amely egyáltalán említésre méltó lehet, mindössze néhány olyan szóval foglalkozik, amely valamilyen szempontból figyelmet érdemel, s néhány dokumentumot mutat be annak szemléltetésére, milyen rövid idő elég ahhoz, hogy egy-egy nyelvjárásból eltűnjenek, vagy a köznyelvi formákhoz idomuljanak (jelentésben vagy morffematikai jellegükben) a nem rég még élő tájszavaink.

Egyike azoknak a szavaknak, amelyek anyanyelvjárásomban (Színpetriben, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) nem mindennapi jelenségeket produkálnak, a köznyelvben és legtöbb nyelvjárásunkban *pók* változatban élő rovarnév. Közismert tény, hogy ez szláv jövevényszó, s a *pók* formán kívül főbb változatai nyelvjárásainkban a *pank*, *ponk*, *punk*, vagyis egy nazális mássalhangzót is tartalmazó alakok. E

változatok és a nazális nélküli *pók* viszonya általánosan ismert a nyelvtudományban. A nazálisos formák az ószláv nazális magánhangzók hajdani létére vezethetők vissza. BÁRCZI szavaival: „Az ószláv nazális magánhangzók ... a XI. században csaknem valamennyi szláv nyelvben hol valamivel előbb, hol valamivel később eltűntek ...” (i.m. 92). Majd ezt írja a nazálisos és a nazális nélküli fejleményekről: „Megesik, hogy szavainkat kétszer is átvettük különböző időpontokban, s erről a szó hangalakja tanúskodik. Ilyen a *donga* ~ *duga* ... nyelvjárási *ponk* ~ *pók* ...” (i.m. 93). A kettős, ill. kétszeri átvétel ténye, a kétféle változat létrejötte szempontjából, tökéletesen meggyőző, vagyis a *ponk* XII. század előtti szláv alakra, a *pók* a XII. század utáni nazális magánhangzó nélküli formára megy vissza. Ezt a megoldást – bár lehetségesnek tart más okból történt alakulást is – lényegében a TESz. is elfogadja.

A nazálisos formák több nyelvjárásunkban megmaradtak, hogy napjainkban mely területeken élnek, arról nincs pontos tudomásunk. Az ÚMTsz. kéziratot példányának adatai alapján azonban megállapítható, hogy az 1950-es években ezek a változatok még több nyelvjáróterületen használatosak voltak. Az ÚMTsz.-ből származnak például a következő, évszámmal és az előfordulási hely (főleg megye) megjelölésével közölt adatok: 1891: *pánk* (Hmszék m.), 1894: *pánk* (Moldva), 1901: *ponk* (N.-Küküllő vm.), 1903: *ponk* (Csík vm.), 1908: *ponk* (Tolna m.), 1936: *pánk* (CsángSz.), 1957: *punk* (SzegSz.) stb.

A köznyelvi *pókháló*-nak megfelelő összetételekben: 1900: *ponkalo* (Maros-Torda m.), 1904: *pankáló* (Rozsnyó és vid.), 1800-96 között: *pánkáló* (Háromszék vm.), 1890-1906 között: *pankháló* (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), 1939: *ponkáló* (Somogy m.), 1913: *punkháló* (Bodrogköz), 1957: *punkháló* (SzegSz.), (*pókáló* alak található még például Nyitrában, Arad és Szilágy vm.-ben).

A közölt felsorolás nem tartalmazza az összes adatot, azt azonban ennyiből is meg lehet állapítani, hogy a székely és a csángó nyelvjárás viszonylag nagy mértékben vette át, és őrizte meg a XII. század előtti nazálisos alakokat. Az is föltűnő, hogy azokról a nyelvjáróterületekről, melyekről a nazálisos *pankháló*, *pankáló*-féle összetételeket közli az ÚMTsz., általában nem kerül elő önállóan, az említett összetételeken kívüli használatban a *pank* változat. E hiányból természetesen adódik az a föltevés, hogy a nazálisos formákat egyes helyeken csak az összetétel őrizte meg, erre a jelenségre majd az alábbiakban vitathatatlan példát idézhetünk. (Olyan területek, melyekben a *ponk*, *pank*-féle nazálisos formák csak összetett szó előtagjaként jelentkeznek: Rozsnyó és vidéke, Borsod-Abaúj-Zemplén m., Szenna vid., Bodrogköz stb.)

Az összetételekben szereplő nazálisos változat és az önmagában, egyszerű szóként élő *pók* forma kettőssége, következetesen meglévő nyelvi tény volt anyanyelvjárásomban, a már említett Színpetri községben. Az összetétel általános használata kb. az 1930-as évekig tartott ki, később már csak az idősebb nemzedék nyelvében szerepelt. Míg a *pók* csak ebben, a mai köznyelvvel is egyező, nazális nélküli változatban fordult elő, az összetétel, szintén következetesen használt *pankáló* formája, teljes hangalaki elkülönülése következtében, semmiképpen nem idézte előtagjának a

pók-kal, utótagjának a *háló* szóval fennálló rokonságát, ill. eredeti azonosságát. A *pankáló* összetétel hajdan kétségtelenül *pankháló*-ként jött létre, abban a múltban, amikor ebben a nyelvjárásban is, a XII. század előtt átvett, a szlávban nazális magánhangzót tartalmazó szavaink fejlődésének megfelelően, *pank*-féle forma lett a kialakult változat. Idővel azonban, amikor a szláv nazális magánhangzók eltűnése után forrásaink és a későbbi állapot tanúsága szerint a *pók* alak az előbbinél jóval szélesebb használati körben vált domináló változattá, nyelvjárásunkból is kiszorította az eredetibb nazális *pank* szót, ma már föl nem tárható csatornán keresztül ebbe a nyelvjárásba is behatolva. A *pók* forma azonban a *pankáló* összetételbe nem jutott be, mert e tájnyelvbe történt befogadása és az összetételen kívül élő *pank* változat kihalása után, valamint az összetételben már bekövetkezett *h* kiesése után a *pók* és a *pankáló* teljes hangalaki elkülönülése – annak ellenére, hogy ez utóbbi megőrizte eredeti 'pókháló' jelentését – visszavonhatatlanul végbement. Ez a folyamat, melynek eredményeképpen a *pankáló* a nyelvérzék számára egységes, nem két tagból álló, tehát nem összetételnek számító szóalakká vált, hanem elhomályosult összetételnek élt tovább, illusztrálja a fejlődésnek azt az útját, amelyen más összetételek is eljutottak az elhomályosodásig (*arc, ünnep* stb.). – Valószínűleg hasonló jelenség mutatkozik azokban a már említett nyelvjárásokban is, melyekben a nazális forma csak az összetett, *pankáló, pankháló*-féle alakokban maradt meg, de az előtag *pank, ponk*-féle formája helyett, önállóan használt egyszerű szóként a köznyelvvél azonos *pók* nyert polgárjogot.

Színpetri és környékének nyelvjárásában (természetesen Jósmafőn is) Jósmafő község nevének beszélt nyelvi változata: *Jósafő*. A köznyelvben *Jósva* néven szereplő patak viszont, mely az aggteleki barlangból Jósmafő határában tör felszínre (ezért lett valaha a község névadója), a *Josva* nevet viseli az említett nyelvjárási területen. A *v* kiesése a községnevében, amely valószínűleg hozzájárult az eredetibb *Josmafő* alakban az első szótagi magánhangzó megnyúlásához, létrehozta a *Jósa(fő)* ~ *Josva* kettősséget, nemcsak hangalakilag, hanem valójában funkcionálisan is, hiszen az egyik csak a községnevében, a másik csak a patak nevében használatos.

Természetes, hogy azok, akik ezen a vidéken élnek, és az egymástól elkülönült *Jósa(fő)* és *Josva* alakokat napjainkig megőrizték beszédükben, nem gondolkoznak a két forma viszonyán, elfogadják és megőrzik az idősebb nemzedéktől gyermekkorban megtanult alakokat, különösen ha a közneveknél szívósabban meggyökeresedett földrajzi nevekről van szó. Ez utóbbiak időtállóan változatlanok maradnak, a többféle kommunikációs vagy hírközlő tényező útján a nyelvjárást beszélőkhöz szinte állandóan eljutó köznyelvi formák (különösen a legifjabb és az idősebb nemzedék szóhasználatában) hatástalanok ma is.

3. Mindnyájan tudjuk, hogy a szókincs változásai az utóbbi évtizedekben, amikor a köznyelvi hatások olyan sokféle csatornán keresztül érik el bármelyik tájnyelvi egységünket, nyelvjárásainkban is felgyorsultak. Ez természetes velejárója a civilizált élet sokirányú fejlődésének, melynek nyelvi, ill. nyelvjárási következményei

ellen ma már nemigen harcolhatunk. Már beszéltem néhány kiváló regionális tájszótárunkról, melyekben a választott területek szókincsének teljességre törő feldolgozása felmérhetetlen jelentőségű, de sajnos nincs minden tájnyelvi egységünkről hasonló jellegű feldolgozás. Az ÚMTSz. is nagyban hozzájárul a „mentő” munkálatok eredményességének eléréséhez, ez a kitűnő, korszerű módszerrel készülő, hatalmas mű nélkülözhetetlen forrása lesz a jövő tudományos kutatásainak, amelyeknek szükségük van – bármely tudományágban is – azokra a lehetőségekre, melyek felhasználására ez a nagyszabású munka módot ad. A tájnyelvi szókincs tekintetében természetesen a teljesség igényét ez a szótár sem elégítheti ki, sőt, ismétlem, a szókészlet hiánytalan teljességét a legtökéletesebb regionális tájszótártól sem lehet elvárni.

Valószínűleg nem szükséges különösebben bizonygatnunk, hogy sok olyan szavunk tűnt el, még az utóbbi évtizedek nyelvjárási szókincsének elemei közül is, amely soha, sehol publikációkban nem jelent meg, s amelyről nemcsak a nyelvtudomány szakemberei, de maguk a mai nyelvjárást beszélők sem hallottak soha. Ennek bizonyosságául említek egy példát. Anyanyelvjárásomban, a 20-as években még élt, főleg az asszonyok nyelvhasználatában a *hozbitaly* (*hozbitaj?*) szó, 'ijesztő megjelenésű, elhanyagolt külsejű' jelentéssel. Csak férfiak minősítésére szolgált; ma már nem ismerik ezen a vidéken. Ezzel a szóval, bár sok lehetséges forrásban próbáltam keresni, sehol nem sikerült találkoznom. BÁRCZI GÉZA hajdani szóbeli véleménye szerint valószínűleg jövevényszó, de eredetéről, esetleges alakulásáról, egyéb vonatkozású jellemzőiről sem ő, sem PAIS DEZSŐ nem tudott semmit, mivel írásos forrásokban tudomásuk szerint sem fordul elő, sem a szakirodalomban nem bukkantak rá még az említésére sem. Ezt a szót – ha ők nem ismerték – joggal nevezhetjük ismeretlennek.

A következőkben olyan kérdés fölvetésére kerül sor, amelyre kielégítő választ senki nem tudna adni, s amellyel kapcsolatban egy csekély, nagyon keveset mondó részfelelet adására mégis merészkedem kísérletet tenni, habár tisztában vagyok az akadályozó korlátok nagyságával s az esetleges eredmény jelentéktelenségével. A kérdés az, hogy az utóbbi évtizedek, a már említett, a nyelvjárásokat a köznyelv hatásainak egyre jobban kiszolgáltató folyamatai milyen gyorsan s milyen mértékben irtják a már régebben is ritkább használatú, részben csak egy-egy tájnyelvi közösség körében élő tájszavakat. A kérdésre megközelítően érvényes feleletet sem remélhetünk, már csak azért sem, mert ahány nyelvjárás, annyiféle benne a tájszavak kihasználásának irama, hiszen ezt sok speciális tényező befolyásolhatja. Függ a tájszavak eltűnése például a nyelvjárásra irányuló köznyelvi hatás erejétől, folyamatosságától, a tájnyelvet beszélők befogadási készségétől vagy éppen nyelvi konzervativizmusától, függ a szavak fogalmi tartalmának jellegétől (pl. nem változnak a ma is használt népi munkaeszközök, vagy ezek részeinek nevei stb.).

Csupán egyetlen nyelvjárás tájszavainak életével kapcsolatban próbálok a már említett kérdésre választ keresni. A kísérlet megkockáztatására az ad lehetőséget, hogy rendelkezésünkre áll PENAVIN OLGA kitűnő regionális szótára, a „Szlavó-

niai (kórógyi) szótár” címen megjelent háromkötetes mű, amely hosszú időt igénylő, fáradtságos gyűjtőmunka anyagát foglalja magában gondos, korszerű, minden jogos igényt kielégítő feldolgozásban. A szerző az 1950-es évektől gyűjtötte nyelvjárási anyagát, s ennek feldolgozása eredményeként – mint ismeretes – 1968-ban megjelent az első kötet, 1975-ben a második, majd 1978-ban a harmadik kötet. Mivel magam is végeztem Szlavóniában gyűjtést még egyetemi hallgató koromban a 30-as években, 12 füzetnyi anyagomból azonban, a háború viszontagságai következtében egyetlen füzet maradt meg, a többi megsemmisült, így bár csekély alap kínálkozik a szótár, mintegy 25-30 évvel későbbi adataival történő összevetésre, mégis megkísérlem kiaknázni ezt a nem valami nagy eredménnyel biztató, lehetőséget.

A szótár anyagából hiányzó szavak megítélésével óvatosan kell eljárunk. Nem bizonyos, hogy az említett évtizedek alatt bekövetkezett elavulási folyamat miatt mind kiestek a nyelvhasználatból, lehetséges, hogy a szótárba be sem kerültek valamennyien, mert az adatközlők véletlenül nem szótták bele a szerző előtt elhangzott beszédek szerkezetébe. – A szótár szerzőjének idevágó, bölcs megjegyzését csak helyeselni lehet: „Nem teljes a szótár, jól tudom, sok-sok szó hiányzik még, nem is lehet teljes, ahhoz anyanyelvjárásként kellene beszélnem a nyelvjárást, én azonban csak betolakodó vagyok ...” (III. kötet, előszó). A szótárban nem szereplő, csekély gyűjtésemben viszont megtalálható szavakat mégis fel kell sorolnom, bár nem lehet eldönteni, közülük melyik minősíthető elavultnak, és melyik az, amelyet a nem „bennszülött” gyűjtő – önhibáján kívül – nem jegyezhetett föl, mivel a gyűjtési munka folyamán éppen nem bűjt elő csigaházából.

4. Az alábbiakban közlendő szavak első, nagyobb csoportjában azok szerepelnek, amelyek a szótárból vagy teljesen, vagy a régen használt alakban hiányoznak. Többségük csak morfológiai szerkezetben tér el a szótárban is meglevő szótól, rendszerint az eltérő képzővel történő képzés jelenti a köztük fennálló különbözőséget, de ez szemantikai, s olykor szófaji eltéréshez is vezethet. Az alább felsorolt szavak között akadnak olyan képzett tájszavak is, melyek sorában van néhány lexikailag nem állandósult elem (ilyen például a kicsinyítő–becéző képzősök többsége), de a hasonló jellegű származékok, ha különös képzésűek, a Szlavóniai szótárban is helyet kaptak. A szavakhoz mellékelt példamondatok nem csupán azt a célt szolgálják, hogy egy-egy szó használatának milyenségét az eredeti nyelvi környezet, valamint az ezt megteremtő szituáció világítsa meg, hanem azt is, hogy ennek a szinte egyedülállóan archaikus nyelvjárásnak színeit, zenéjét, jellegzetes zamatát némileg érzékelhessük.

A szavak második, kisebb csoportjában azok foglalnak helyet, amelyek jelentésükben különböznek a szótárban fellelhető megfelelőjüktől, vagy a szótárban közölt jelentés valamilyen problémát vet föl.

a) A szótárból hiányzó szavak:

ápolágl: 'álldogál'. „Az áblágbá *ápolágl*tunk”.

apolkózik: 'csókolózik'. „Hágtt té egyöm még *apolkózik*ol is?”.

arátar: 'aratás'. „Mékkeszték máo az arátatot ész ('is')”.
átokolódik: 'átkot mond, átkozódik'. „Akkor nanó igön csúnyáon átkolódott”.
bácsid: 'bácsika, rokon férfi'. „Miská bácsid is mást jün”.
báojol, megbáojol: 'varázslattal gyógyít, varázsol'. „Pedig ászt megbáojoltáok (mégsem gyógyult meg)”.
báojolat: 'rontás, varázslat'. „akor báojolat lesz, megdöglösnek a jószáogok”.
beszélél: 'elbeszélget, mondogat'. „Szülükém beszélélté”.
bihicsös: 'kelésforma kiütésekkel borított'. „Mikor vån egy embörön vágy asszonyon oján sebök, náolunk ám montáok: bihicsös”.
birkol: 'bír, birogat'. „Ném birkolt ák mēnijá ('menni)”.
bögörce: 'kis bögre'. „Hoz ('hozz') bé víszkét ebbe a bögörcebe”.
bút: 'beborít, takar'. „... félkaptám a láznokot ('gyapjú takaró), magámra bútottám”.
bútó: 'tető, borító'. „Á bútójá náod vólt”.
bümög: 'brekeg'. „Mást a szándzsbá ('vízzel telt árok') vã víz, osztá od bümög a béká”.
csáovolgát: 'csóváltat'. „áz ... üstökös ... csáovolgátú a farkáot”.
dinnyiká: 'dinnye'. „Egyē még ő az ápikáojáoval ászt a dinnyikáot”.
dumog: 'mormol'. „Mi csinyáoják, hogy od dumog az a fejár micsodá”.
durránáos: 'pattanás'. „Hoj an durránáos vån a kezemön”.
élél: 'éldegél'. „Hál láossum ezeket a szēgényeket, hucson élélnek”.
ellepēs: 'beborít'. „Télem mindég ellepēstē a hó”.
elménél: 'elmeneket'. „Mindön nap elménél”.
elvászkál: 'szétzilál, összekuszál'. „Vigyáozon, a legyek ē nē vászkájjaok a betút, mer a jó Istē sē ráki összē”.
embörce: 'emberke'. „Nē báoncsáotok, oján jószívú embörce”.
félékony: 'félénk'. „Máó estünnet nēm jó ēdedül, áki félékony”.
fesēs: 'fest, festēget'. „Nágypēntögbe tojáost fesēsnek”.
fút: 'rászorít, ráerosít, ráköt'. „Az észtraongot odá szoktok fútáni a szēgre”. (A fút talán azonos a fojt igével, alakilag a nyelvjárásban megegyezik vele, a jelentést nem nehéz a 'rászorít'-ból levezetni.)
gágãeszú: 'ostoba'. „Ennye, ennye, gágãeszú, ász mondi ápikáom ...”.
gágó: 'gólya'. „Lészáolt od gágó a rétön”.
hájfonyó: 'hajfonat'. „... konty aláog, hájfonyó aláog”.
hálláol: 'hallogat'. „Mék Pétör Ęsváontól hálláoltám”.
hucson: 'hogyan'. „... hucson élélnek”.
húszkol: 'húzgál, húzogat'. „Az embörnek a kezē mégzibbád, mikor húszkoli a csēcsit (= feji a tehenet)”.
ijödēs: 'ijedtség'. „Oján válámi ijödēs vám bennē”.
istenkēnyércsējē: 'papsajt'. „Ámá istenkēnyércsēje, ámá mēk tüskēs gécsá”.
ívelkődik: 'kering'. „Máó nēm ívelkődik bennēm a vér, hanēm áol”.
jókedvetlen: 'kedvetlen, lehangolt'. „Magáoba jókedvetlen az ijen öregasszon mint én”.

kérdőszkodik: 'kérdőszkodik'. „Még májd azutáon ákarok *kérdőszkönnyi*”.
kettőd: 'kettőcske'. „Máj ev van ez a *kettőd* csak (csirke)”.
kicsid: 'kicsike'. „Ék *kicsid* vót a kepeőce ájjáon (víz)”.
kimonthatlan: 'kimondhatatlanul'. „*kimonthátlán* szenvedött”.
kórász: 'keresgél, kutat'. „Háot éppön a nótaot *kórászik*?”.
kumog: 'brekeg (a béka)'.
lāotandó: 'látható'. „*Lāotandó* vót az igasságá”.
lepél: 'nádfedél'. „Á piszkáfaot mēk fēndugik a *lepélbe*”.
lébdős: 'lépeget'. „Elöttē *lébdősött*”.
lōryög: 'beszél (tréf.)'. „Mást mine nēm *lōryögött* ?”.
mēgbugyog át: 'vízbe nyomkod, mártogat'. „Ákkor jól *mēgbugyog áttáok*”.
mēgdindül: 'megcsendül'. „Ákkor *mēgdindült* a hájnali háránszó”.
mēgigyenút: 'megjavít, megigazít'. „Szērēncsāorā gyüttek, báor ('legalább') *mēgigye - nūtöttem* az óráomāt”.
mēgszūlik: 'megszületik'. „Máj *mēkszūlik* máj a gyērök”.
mēgzuhan: 'megzörren'. „Hāot āsz mondi, tizēnkēt órákkor *mēgzuhan* āom az āknā ('kémény)’”.
motokoz: 'motoszkál, keresgél'. „.... *mēgāolt*, ot *motokozot* valamit”.
nātyszērűcsén: 'nagyszerűen'. „Ēn a fejēmön igō *nātyszērűcsén* tudok vinnijā”.
nevetkōzik: 'nevetgél'. „.... hun *nevetkōzöt*, hun szomorkodot”.
nōvetel: 'növés’. „Jō nagy *nōvetelū lāon*”.
ōtözōtten: 'ünnepi ruhában’. „*Ötözōtten* vānnāk?”.
pūszkol: 'prüszköl, horkol’. „.... belēhūsztāok a vízbe, mind ūp *pūszkolt*”.
rēric ā: 'sógor, sógorka’. „Mēn ki, *rēric ā*?”.
rōtten: 'megijed’. „Áhugy *mēglāotott* engōm a lāznogbā ('gyapjú takaró') oját *rōt - tent*”.
szōntōs: 'borzas’. „*Szōntōs* vāgyok, mer májoma nēm fēsūlkōttem”.
szuttyānt: 'beledőf (pl. kést puha anyagba)’. „Ēgyōm, it vān a bugyli bicskā, háty *szutty āncsām* a hāsātogbā”.
tērrekelet (télrekelet): 'ősz’. „Egész *tērrekelet* vót májor ākkor”.
tojókā: 'tyúk tojószerve’. „Nēm szabād Lucā nāpkor vārnī, mer ākkor bēvārrīk a tí - kok *tojókāojikāt*”.
tōredékōny: 'törékeny’. „Fejēr hābgyōngy vōlt, vékony, *tōredékōny*”.
zōher: „vízi gáz, ot nōv a víz szēlin”. „Komā, od bŭgdōsse mēg āszt a nāgy *zōher*”.

b) Azok a szavak, melyek a szótárban is megvannak, jelentésükkel kapcsolatban azonban említésre méltó problémák adódnak:

adó: 'adósság'. „Hūszezōr dīnāor *ádōjā* vōlt máj ākkor a nāgy ital miātt”.

étel: 'evés’. „Áz *étel* utāom minygyāg lēfekŭtt”.

ital: 'ivás, részegeskedés’. „Odā ('ott') szokot neki a nāgy *italnāk*”.

kereset: 'keresés’. „Ēppēn *keresetire* indŭltām”.

Az eddig felsorolt néhány szó a szótárban a köznyelvvél azonos jelentésben szerepel. Az utóbbi három, gyűjtésében cselekvésnév, a köznyelv és a szótár használatában a cselekvés eredményét fejezi ki (tehát *nomen acti*), illetve a cselekvés tárgyának jelölője (*nomen obiecti*). A következőkkel kapcsolatban, szintén a jelentést érintő, de némileg más jellegű problémák vetődnek fel:

orvos: 'gyógyszer'. „A nápa békenté magáot valami *orvossal*”.

szenes: 'tüzes, égő'. „A *szenes* fáot még, ahugy égött, utáoná hájítottok”.

vonó: 'harangozó'. „Még nem mént el a *vonó* harangozni”.

Az *orvos* a szótárban a köznyelvi 'doktor' jelentésben és a régebbi, 'gyógyszer' jelentésben is megtalálható, de már ez utóbbi jelentés kifejezésére megjelenik a köznyelvvél azonos *orvosság* is, amelyet még a harmincas években senkitől nem hallottam gyűjtőmunkám során. A *szenes* gyűjtésében még a régi jelentés hordozója, a szótár szerint már csak a 'szénnel beszórt, bepiszkított' jelentésben ismeretes, mint ahogy a *vonó* is (*vonyo* formában) csak eszköznévként szerepel. Ismét más típust képviselnek a következő kifejezések:

békéretőzik: 'valahová bejutást kér'. „Éty káragocsonyeste *békéretőzöt* hozzájok *éty szegény ásszony*”.

elpiszkál: 'elpiszkolódik'. Úgy *elpiszkált* a kezét!” „Hamá ('hamar') *ēpizskált*, *ēgyöm*”.

mégzuhan: 'megzörren'. „.... *mégzuhan* aom az ákná”.

A *kéretőzik* jelentése a szótárban 'kérkedik'. Ez azonban talán valami elírás eredménye, mert a közölt példamondat az előbbieken ismertetett ('bejutást kér') jelentést illusztrálja: „*Kéretősztek* sokán a kocsirá, de nem vo^{lt} hej”. Az *elpiszkál* a szótárban *elpiszkol* címszó alatt található tárgyas igeeként 'elpiszkol' jelentésben. Pímdamondatot nem közöl a szótár, de kétségtelen (ezt több tényező igazolja), hogy az *elpiszkál*, *ēpizskál* -ul képzős, reflexív jellegű intranszítív ige, ezt a gyűjtéséből származó példamondatokon kívül morfofonetikai jellegű bizonyíték is alátámasztja, hiszen a nyelvjárásban csak az -ul/-ül képző fordul elő -il változatban.

A *mégzuhan* ige azért került be két helyre, vagyis az ittenin kívül a szótárból hiányzó szavak csoportjába is, mert *meg* igeekötös alakja valóban hiányzik, csak a *zuhan* formát közli a szótár, a köznyelvvél azonos jelentésben. A *zuhog* és a *zuhan*, valamint a velük valószínűleg közvetlenül összefüggő *zúg* családja (l. TESz.), (és az ősi jelentést őrző, nyelvjárás *mégzuhan*), hangutánzó szócsalád tagjai, a magasból lezuhanó víz hangját érzékeltették, majd a hanghatással együttjáró, ill. azt előidéző „mozgásképzet uralkodóvá válásával” a jelentés megváltozott, a *zuhan* például a magasból történő gyors leesés kifejezőjévé alakult (vö. TESz.). A *mégzuhan* az eredeti jelentésben gyakran használt igéje volt a harmincas évekbeli szlavóniai nyelvjárásnak, a szótár tanúsága szerint néhány évtized eltörölte.

Nem mellőzhető egy-két olyan szó említése és tárgyalása sem, amelyek, bár egy kivétellel (de lehet hogy ez sem kivétel), más nyelvjárásokban is megtalálhatók, gyűjtőmunkálataim idején azonban a szlavóniai nyelvjárásnak – éppen gyakori és sajátos használatuk következtében – egyedülállónak tűnő, utánozhatatlan zamatot

kölcsönöztek. Funkciójuk, használatuk kérdései általában is, de különösen a szótárban közölt értelmezések alapján, vitathatóknak látszanak. Ezek a szavak a következők:

dé: 'mintegy, körülbelül'. „Hanëm, hallitok-ë, vót od *dé* hägromszäoz vadmácskä”; „Jór räo vägdoltäm *dé* öccör”.

egyöm: ',jelentés nélküli pótlékszó"' (MTSz.). „Ó *egyöm*, hägt tē vägyol, mondom sïrral ('sírva)”. „Äpikä, kísérjē ki, *egyöm*, ötet”; „Mäo, *egyöm*, igö feledéköny vägyok”. „Züccsätok ('dobjatok') utaona, *egyöm* lészäolt mäor az első gägöjä ('gólya)”.

ejnyeke: 'enyhe rosszallást kifejező indulatszó". „Häjde, *ejnyeke*, jó lēt vónä béhozätni eszt ä fényképezöt”, „*Ejnyeke*, de näty käor!”.

häjde: 'nahát, rajta'. „*Häjde*, mine gyütt ojä hämä?”.

Mindazt, amit a szótárbeli értelmezések helytálló voltáról kétségbe vonhatónak tartok, az adatközlő(k) rovására kellene írunk, bár igazságtalanul ítélné, aki valakit hibáztatna. A szerző mondja az adatközlőkről szóló rövid összefoglalásban: „Adatszolgáltatókként azok jöttek számításba, akik helybeli születésűek voltak, ott tanultak és csak keveset mozdultak ki *huzamosabb időre* falujukból. Olyan, aki nem volt faluja határán túl, már csak a nagyon öreg asszonyok között található”. (I. kötet 7). – A harmincas években Kórógyon keresve sem lehetett találni olyan „bennszülött” nőket, akik hosszabb időt töltöttek falujuk határán kívül, legfőljebb Eszékre utaztak néha, de még aznap visszatértek, amint a szükséges vásárlásokat lebonyolították. A férfiak távolléte is csak a katonaság éveire korlátozódott. A „Szláviai szótár” anyagának gyűjtésekor a helybeli lakosok régebbi zárt élete már megváltozott, elszigeteltségük megszűnt, több kapu tárult a külső világból áramló nyelvi hatások befogadására. Érthető tehát, hogy bár a nyelvjárás lényegében még érintetlen maradt, szókincsének egy-két jellegzetes eleme elavult, vagy elavulóban lévén, csak a legidősebb nemzedék néhány tagjának nyelvében bukkant fel olykor. Az ilyen szavak funkciójával, használatuk szabályaival szemben az adatközlők elbizonytalanodtak, meghatározásaikba természetesen félreértések is becsúszhattak, hiszen saját szókészletük tartozékaiként kellett ezeket érteniük és értelmezniük.

5. Mindezek megfontolása után áttérhetünk a már előzőekben közölt néhány szóval kapcsolatos kérdések megbeszélésére.

A *dé* a szótárban kétszer szerepel. Egyszer *de* címszó alatt, hsz. (határozószó) jelzéssel, *dé* nyelvjárási formában, helyesen 'vagy, körülbelül' jelentéssel. A másik helyen *dé két* címszó alatt, *dé két* nyelvjárási alakban, tévesen 'néhány' értelmezéssel. Az első szócikkben a következő példamondatok olvashatók (a 'vagy' jelentés I.-ként, különválasztva található, az illusztrálására szolgáló példamondatot idézem elsőként):

„*Dé* hägrom, *dé* ketö, *dé* öt gyerök is lehetöt”. (A 'körülbelül' értelemezéshez tartozó példamondat a következő:) „Vökt *dé* tisz szöm szivä ä fägn”. A 'néhány' je-

lentésűnek értelmezett *dék két* példamondata: „*Dék két* embör ákárt csak bémenni”.

Nyilvánvaló, hogy a szótárban egymástól elválasztva közölt két szó azonos. Jelentése 'mintegy, vagy, körülbelül'. A harmincas években használata még a fiatalabb nemzedék nyelvében is gyakori, minden, pontosan nem ismert, vagyis meg nem határozható számnév előtt megjelent, de 'mintegy' jelentésben ismert mennyiség kiemelésére is szolgálhatott. Ez a szócska előfordul Zrínyi Miklós eposzában is *de* alakban. Például: „Ezek *de* lehetnek ötvenkétezerek”. (Szigeti veszedelem I. 88.). Nem lehet eldönteni, hogy ez egy régebbi, rövid magánhangzós alakváltozat-e, vagy esetleg az eredeti kéziratban *dé*-ként használt formát valamelyik első kiadó értelmetlenné találta, és számára értelmes szóvá, alakította, a *de* kötőszóval azonosítva.

Az *egyöm* a szótárban 'azt mondta, hogy, azt mondta' jelentéssel szerepel, az adatközlő szerint „akkor használják, ha valakinek a beszédét ismétlik”. A közölt példamondatokba valóban beleillik ez az értelmezés: „Szóltál rérödnek? Szóltám, *de egyöm* nem éár rá”. Egy másik adatközlő véleménye az, hogy a más szavainak az idézésekor „a kettőspontot helyettesíti az *egyöm*”. A Szlavóniai szótár szerzője megjegyzi, hogy: „Inkább talán a bizonyítás, az állítás, a tény megerősítésére szolgál. Néha beszédőtöltő „hát” jelentése is van”.

Ez a vitatott szócska nemcsak a szlavóniai nyelvjárás sajátos tulajdona. Az MTSz. több olyan területről közli, amely földrajzilag közel fekszik Szlavóniához, (pl. Ormánység, Dráva mell., Eszék vid. stb.). Ezekben előfordul, *igyöm* és *igyem* alakban is. Az MTSz. első jelentésként szintén az 'azt mondja, úgy mond', tehát a Szlavóniai szótárban elsőként közölt értelmezést tartja helytállóknak, csak másodikként közli azt, amit a fentiekben, az *egyöm* értelmezéseként elfogadhatónak tartva, idéztem. Szlavóniában egyébként, ott tartózkodásom idején, az *egyöm* olyan gyakori volt, hogy bármilyen jellegű elbeszélésben helyet kaphatott, így természetesen mások szavainak az idézésében is, de – amint a gyűjtéséből kiemelt példamondatok is elárulják – nem ez volt az elsődleges, vagy éppen egyetlen szerepköre a sűrű használatú szócskának. Csekély megmaradt szlavóniai gyűjteményemnek keletkezése nincs szinkronban a szótár anyagának gyűjtésével, nem állíthatom tehát, hogy több évtized elteltével az *egyöm* használatának körülményei ugyanazok maradtak, sőt kétségtelen ténynek tartom, hogy ezen a téren is jelentős változással kell számolnunk. Beszédbeli jelentkezésének nagy mértékű ritkulására vall, hogy a szótár példamondataiban hiába kerestem, sehol nem sikerült az *egyöm*-re rábukkannom. (Az ugyan nem lehetetlen, hogy egy-két előfordulása, ekkora anyagban, elkerülte a figyelmemet, s az sem elképzelhetetlen, hogy az adatközlő szándékosan kerülte.)

Emlékeim és a meglevő adataim alapján, nem hiszem, hogy az *egyöm*-nek bármilyen jelentést tulajdoníthatunk. Amikor én találkoztam vele, nem volt más, mint az elbeszélést, kijelentést hangulatilag kiszínező, enyhén nyomatékosító, jelentés nélküli elem. Különben hosszas vita után, ahol bennszülött kórógyiak keresték az *egyöm* megfelelő értelmezését, ez a megállapítás hangzott el: „Nem jelönt az *egyöm* semmit, csak monygyok, mer nekiszoktunk”.

Az *ejnyeke*, amit én kicsinyítőképzős indulatszónak minősítettem, gyakran hangzott el, különösen idős asszonyok beszédében. A szótárban nem szerepel, illetve nem ebben a formában és nem ezzel a funkcióval, de vele csaknem azonos hangalakban található egy érdekes, számomra (mivel soha nem hallottam a nyelvjárásban) meglepő kifejezés, az *enye kē!* (*ejnye ke*) „isz. csodálkozás szava”. Példamondat nem illusztrálja, így használatának mikéntjéről nem kapunk képet. (Az *ejnye* egyébként még ugyanannak a beszélőnek az ajkáról is különböző alakokban hangzott el, följegyeztem *ejnyē, ennye, enye* változatokat, ezt az ejtésbeli változatosságot más szavak esetében is tapasztaltam.) Abban a nyelvjárásban, ahol a kicsinyítő-be-céző képzők olyan nagy szerepet játszanak, illetve játszottak, és annyi a köznyelvet beszélők számára szinte hihetetlen alakú és funkciójú származékot hoztak létre (*álázatoskàon, mindőfélíke, tisztikàorà: „... mint tisztik àorà megrothatt”* stb.), elfogadhatónak kell tartanunk az indulatszó kicsinyítését is. Valószínű, hogy ez is elavulóban volt a szótár anyagának gyűjtése idején, s az adatközlő tévedése jószándékú félreértésből származott.

A *hàjde* indulatszónak a szótár 'gyere' jelentést tulajdonít. Az ott közölt példamondatban ez elképzelhető. „*Hàjde*, mennyünk ma!”. A következő, saját gyűjtéséből származó mondatokba azonban nehéz lenne beékelni: „*Hàjde*, *ejnyeke*, jó lét voná béhozatni eszt a fényképezőt”. „*Hàjde*, mine gyütt oja hámá?”. Ezekbe inkább a „nahát, node”-féle jelentés lenne megfelelő. Az MTsz. ezt a szót is közli a már említett, Szlavóniához közel fekvő nyelvjáróterületekről, több alakváltozatban (*hàjdē, hajdi, hejd* stb.), 'nosza, rajta' értelmezéssel. Az ott idézett példamondatokba beleillik ez a jelentés de a *hàjde* a szlavóniai nyelvjárásban nyilván több árnyalatot kifejezhetett.

Ami a „Szlavóniai szótár”-ból hiányzó szavak mennyiségét illeti, megmaradt gyűjtésem csekély terjedelméhez viszonyítva eléggé jelentősnek mondható; mintegy hetvenre tehető azoknak a száma, amelyek a szótárban már nem szerepelnek, vagy lényeges módosuláson estek át morfológiai szerkezetük vagy régebbi jelentésük szempontjából. Ez a mennyiség azonban szerencsére kevés ahhoz, hogy a nyelvjárás jellegén számottevő változást eredményezzen, de azt jól tükrözi, hogy néhány évtized is elegendő több, sajnálatos veszteség létrehozásához.

A nyelvjárás egyik uralkodó jellemvonása képzőrendszerének rendkívüli gazdagsága, s e rendszerbe tartozó képzők felhasználásának sajátos módjai. Mindez fontos meghatározója a szlavóniai szókincs jellegzetes tulajdonságainak s a velük járó hangulati hatásnak. A szótárból hiányzó, tehát az anyaggyűjtés idején már valószínűleg nem élő szavak jelentős csoportja, éppen a képzők domináló szerepéből következően, az ősi formánsok elavulásának, eltűnésének tulajdonítható. A *bácsid, kettöd, kicsid*-féle származékok már nem szerepelnek a szótárban, s a szerző sem említi az ősi *-d* kicsinyítő képzőt a még élő, produktív deminutív formánsok felsorolásában (I. kötet 13), bár a harmincas években még az idősebb nemzedék nyelvében nem is ritkán jelentkezett.

A köznyelvből már eltűnt, *-csa/-cse* képzővel képzett szavak a szótárban is gyakoriak. Mégis megállapítható, hogy a szótár anyagának gyűjtésekor, használatuk a harmincas évekéhez viszonyítva, csökkent, a szerző ugyanis megjegyzi, hogy nemcsak főnévhez, hanem fokozott melléknévhez járulva is „kedvelt” képzők. A gyűjtésből idézhető példákban viszont alapfokú melléknévből származó szavak is találhatók (*náryszerűcsén, aprócsa*), sőt számnévből képzettek is (pl. *tizenkettőcse*).

Archaikus vonás a nyelvújrásban az *-at/-et* képzős cselekvésnevek használata. A szótárbeli adatok tanúsága szerint ezek száma is csökkenő tendenciát mutat. Az *árátat* (gyűjtésemben még meglevő) cselekvésnév helyett a szótárban már az *árátás* található, a *kereset* (gyűjtésemben ’keresés’) már csak a köznyelvi jelentésben fordul elő. A *térrekelet* ’ősz’ (télrefordulás) szép példája a magyar nyelvben jövevénytiszta jelölt évszak belső keletkezésű szóval történő elnevezésének. – Az onomatopoeitikus eredetű alapszó (relatív tő) terméke a *durránás* (’pattanás’), ugyanolyan szemlélet és morfosztatikai szerkesztés eredménye, mint köznyelvi megfelelője. – A szintén hangutánzó keletkezésű *kumog-* és *bümmög*, melyek a béka hangját érzékeltették, az adatközlők nyelvhasználatából is kiveszhettek, mert helyettük a szótárban már a köznyelvvel azonos *kuruttyol* és *brekeg* szerepel. Az MTsz. közöl Somogy m-ből *kummog* igét, jelentése azonban más, mint a szlavóniai *kumogé* (’érthetetlenül beszél, magában dörmög’).

Az *áglágl* (’álldogál’), *beszélel*, *elménél* (’elmeneket’)-féle, *-ál/-él* gyakorító képzős igék, a szótári anyaggyűjtés idején is produktív képzőjűekkel, gyakran használt elemei voltak a nyelvújrási szókincsnek. A szótár szerzője szerint a rövid előhangzós képzővel alakult *lāgtāl*, *metel*-féle származékokkal szemben a morfosztatikailag eltérő, vagyis a hosszú előhangzós képzővel képzett *lāgtāgl*, *ménél*-félék „a hosszú ideig tartó cselekvés eredményét fejezik ki” (I. k. 14). Be kell vallanom, hogy rövid magánhangzós formánssal keletkezett igéket – ebben a kategóriában – én talán nem is hallottam, legfeljebb egy-két esetben találkozhattam ilyenekkel, semmiképpen nem lehettek gyakori használatúak. (A szerző is a szótárban Haraszi nyelvújrásából idéz néhányat.) Azt soha nem vettem észre, hogy a cselekvés időtartamának jelölése szempontjából a rövid és hosszú előhangzós származékok között különbség mutatkozott volna. Nem akarom azonban kétségbevonni a szerző megállapításának helyességét.

Nem szándékozom a szótárból hiányzó szavak vagy szóalakok mindenikéről beszélni, ezt fölöslegesnek tartom, mivel a felsorolás a szó, a jelentés és a példamondat közlésével megvilágítja, milyen típusú derivátumok vagy valódi tájszavak tűntek el a nyelvhasználatból, vagy ha élnek, de nem kerültek be a szótárba, melyek kezdenek elavulni, korlátozott szerepűvé válni. Egyetlen szóval kapcsolatban mégis kell néhány megjegyzést tennem. Ez a ’papsajt’ jelentésű *istenkényércséjé* találó elnevezése annak a vadon termő növénynek, melynek kis, kerek termését „eszik a gyerekek”. Az *istenkényércséjé* hiányzik a szótárból, a *papsajt* viszont címszóként szerepel, egészen meglepő jelentés hordozójaként: 1. „a gyermekláncfű pihés bóbítájának

sajt alakú fészke”. „Á gyerkök megéjszik a papsajtot”. 2. „a gyermekláncfű pihéje”. „Papsajt van a hájadba”.

Az utolsó példamondat bizonyítani látszik, hogy a *papsajt* elnevezés valóban jelentheti a gyermekláncfű pihéjét is. Erős kétséget támaszt viszont – a jelentésre vonatkozólag – az a mondat, hogy „Á gyerkök megéjszik a papsajtot”. A pihés bóbirta „sajt alakú fészke” ugyanis (a növény kesernyés ízű nedvének ismeretében) nem tűnik valami élvezetes tápláléknak, és bár falun nőttem föl, ahol gyerekkoromban minden ehető növényi termést, köztük a papsajtét is, megettük, a gyermekláncfű bármely részének elfogyasztható voltáról soha nem hallottam.

A szlavóniai (kórógyi) „benszülöttek között több olyan adatközlővel volt dolgom, aki nem nagyon ismerte a vadon termő növényeket, ám ezt őszintén meg is mondta. A papsajt azonban olyan általánosan ismert, mindenütt megtalálható növény, amelyről nehéz elképzelni, hogy bármelyik falusi lakos ne találkozott volna a falujában használatos elnevezéssel is. A falusi életben azonban, s úgy látszik a nyelvjárásokban is, sokszor számunkra elképzelhetetlen jelenségek bukkannak föl, nem akarom tehát azzal vádolni az adatközlőt, hogy a szótár szerzőjének, akár jószándékú tévedés következtében is, téves információt adott, kétségeim bevallását nem kötekedési hajlam, hanem az igazság keresésének őszinte vágya sugallta, bár választ erre a kérdésre, sajnos nem remélhetek.

Nem lehetünk eléggé hálásak PENAVIN OLGÁNAK, hogy a szótárban feldolgozott nyelvi anyag segítségével, meg tudta menteni ennek az ősi szókincset és jelentéseket őrző, az idegen nyelvi környezetben sok száz éven át öntörvényei szerint alakuló, szinte egyedülállóan archaikus nyelvjárásnak legfontosabb jellegzetességeit, szókincsének jelentős hányadát. Az utolsó lehetőséget használta ki, a bizonyára soha vissza nem térő utolsó alkalmat, amely még adódott értékes munkája végzéséhez, befejezéséhez.